وشەخوازتن و داتاشین

دوکتور ئەمیری حەسەنپوور

کێشەی پەتیکردن پێویستی بە لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی بەرین و قووڵە.(١) لەو کتێبەی لە بەر دەستی خوێنەرەوە دایە، چەند لایەنێکی ئەو کێشەیە باس کراوە (بڕوانە لاپەڕەی: ١٥، ٤١٢ ، ٤٣١ ، ٤٦٨). من پێم وایە ڕێبازی زەبیحی، سەبارەت بە وشەی خوازراو و داتاشراو ڕێبازێکی دروستە و یارمەتی دەدا بە ستانداردکردن و دەوڵەمەندکردنی زمانی کوردی. زەبیحی وشەیێکی لە زمانی بێگانە - چ زمانی نەتەوە زاڵ و زاڵمەکان(عەرەبی، فارسی، تورکی) و چ زمانی تر - وەرگیرابێ و لە نووسین و قسەکردن دا باو بووبێ وەک وشەی خوازراو تۆماری کردووە و وەک بەشێک لە وشەگەلی زمانی کوردی داناوە. وشەی داتاشراویش ئەگەر باو بووبێ وەک وشەی کوردی چاو لێکردووە. بۆ وێنە:

ئابووریی - (تت.)، (نا.) - چاوەدێری ڕاگرتنی ڕێک و پێکی داهات و خەرجی ماڵ، ئیدارە و دەوڵەت. ئیقتیصاد. تێبـ - نازانم ئەم ووشەیە لە کوێڕا هاتوە و چۆن داتاشراوە، بەڵام ئەوەندە بڵاو بۆتەوە، بەم مەعنایە جێگای خۆی کردۆتەوە.

بەڵام زەبیحی بەعزە دینامیسمێکی زمانی باش بۆ ڕوون نەبووبۆوە. زمان دیاردەیێکی ئاڵۆز و هەمیشە لە گۆڕاندایە و ئەوانەی کە بۆ ستانداردکردنی حەول دەدەن لە گەڵ دینامیسمی زمان دا تووشی ناکۆکی دەبن. بۆ وێنە زەبیحی دەنووسێ:

"داتاشینی ووشەی تازە بۆ زمانێک بە تایبەتی لەم زمانەدا کە هەموو ڕۆژێ شتی تازە دێتە گۆڕێ، کارێکی خراپ نییە هیچ، بەڵکوو پێویستیشە، بەڵام بە مەرجێ دەگەڵ دەستووری زمانی کوردیدا بگونجێ نەک هەرکەس دەستی قەڵەمی گرت هەق داتە خۆی و بە ڕاست و چەپدا وەک ئاشی کرێوە ووشە دەرفرتێنێ، یا زاراوەی زمانێکی تر وەرگێڕێتە کوردی کە ئەمیان هەر ئێجگار ئیشێکی نالەبارە."(٢)

لە گەڵ ئەوەشدا ئەوە ڕاستە کە وشەی داتاشراو دەبێ لە گەڵ دەستووری زمانی کوردی دا بگونجێ، بەڵام دەستووری زمان خۆی ژیانێکی دینامیکی هەیە و هەم لە قسەکردندا و هەم لە نووسین و خوێندنەوەدا گشت کاتێ دەگۆڕێ و دەگۆڕدرێ. لەو پرۆسە نەوەستاوەدا، هەڵە دەبێتە ڕاست و ڕاست دەبێتە هەڵە. زەبیحی خۆی لە ساڵانی ١٩٤٢ - ٤٤ دا، بە هەڵە، ناوێکی خاصی - بەرواری (کە ناوی ناوچە بوو) - وەک ناوی گشتی خوێندەوە و بە مانای " بە تاریخ"ی فارسی تێگەیشت و هەر بەو مانایە دەکاری هێنا (لە گۆڤاری نیشتمان دا). هەڵەی زەبیحی (کە خۆشی تا ماوەیێکی زۆر نەیدەزانی هەڵەیە) لە لایەن ڕۆشنبیر و ڕۆژنامە و گۆڤار و ڕادیۆی کوردییەوە وەک ڕاستیی وەرگیرا و بەو مانایەی کە زەبیحی لە خەیاڵی خۆی دا خولقاندبووی دەکار هێندرا. ئێستەش بیست ساڵ دوای ئەوەی کە زەبیحی بە ڕاشکاوی باسی ئەو هەڵەی کرد و خۆی دەستی لێهەڵگرت، ژیانی نوێی "بەرواری"(بە مانای "بە تاریخ") درێژەی هەیە.(٣)

"هەڵە و ڕاستی" هەم لە قسەکردن دا و هەم لە نووسین دا وەک پێوانەیێک بۆ هەڵسەنگاندنی زمان هاتۆتە گۆڕێ، بەڵام ئەو کێشەیە لەو کاتەوە نووسین پەیدا بووە دەورێکی تایبەتی لە زمان و کولتوور و سیاسەتدا گێڕاوە. ئەو دیاردەیە لە زمانی ستانداردا بایەخێکی یەکجاری پێدەدرێ، ئەویش زۆرتر بەهۆی ئەوەی کە زمانی ستاندارد

دەبێ دوان و لێکدوانی ئاخێوەرانی لەهجە جیاوازەکان بە هاسانی و ڕەوانی پێک بێنێ. لە باری سیاسییەوە، زمانی ستاندارد دەبێ یەکگرتنی نەتەوە خێراتر بەدی بێنێ و درێژەی پێبدا. بەڵام "هەڵە" یان "ڕاست" پێوانەیەکی تاقانە و موتڵەقی نییە. پێوانەی زەبیحی پێوانەیێک بوو کە زانستی زمانناسی و پراتیکی زمان چێکردن (Language reform) پێی لێ دادەگرێ:

١. هەر وشەیێک لە هەر زمانێک وەرگیرابێ و باو بووبێ وشەیێکی خۆماڵی و کوردییە.

٢. هەر وشەیێک لە چوارچێوەی ڕێزمانی کوردی دا داتاشرابێ و باو بووبێ وشەیێکی ڕاست و "ڕەسەنە".

ئەو پێوانانە، پێوانەی زمانین نەک سیاسی. ئەوەش ئاشکرایە کە هیچ دەستتێوەردانێکی زمان لە سیاسەت جوێ ناکرێتەوە. پرسیارەکە ئەوەیە: کام سیاسەت؟ لە باری سیاسییەوە، بۆچوونی زەبیحی یارمەتی دەدا بە بووژاندنەوە، دەوڵەمەندکردن و ستانداردکردنی زمانی کوردی.

د. نەبەز، بە پێچەوانەی زەبیحی، لەباتی پێوانەی زمانیی وەدوای پێوانەی تەواو سیاسی کەوتووە. ئەو پێی گرینگ نییە خەڵک - خوێندەوار و نەخوێندەوار - چۆن زمانی کوردی دەکار دێنن، چۆن وشە دەخوازنەوە، چۆن جل و بەرگی کوردی لەبەر وشەی خوازراو دەکەن، یان شەو و ڕۆژ "ح"، " ق"، "ع"، "غ" وەک دەنگی کوردی بەسەر زاریان دادێ. د. نەبەز و هاوبیرانی تەنیا یەک پەیمانەیان هەیە:

کوردی بوون یان نەبوونی وشە و دەنگ و ئەلفوبێ. بەڵام هەڵسەنگاندن و بڕیاردان سەبارەت بە کوردی بوون خۆی پێویستی بە پێوانە هەیە. پێوانەکەشیان، پێوانەیەکی ڕەگەزییە. مەرجی هەرە

گرینگی کوردی بوون، لای ئەوان، عەرەب(سامی) نەبوون و تورک(توورانی) نەبوونە. ئەوەش وەنەبێ تەنیا لە باری سیاسییەوە پڕ لە مەترسی بێ. زانستی زمانناسی دەڵێ هیچ پێوەندییێک لە نێوان ڕەگەز و پێکهاتەی (Structure)ی زمان(پێکهاتەی گرامێر، مۆرفۆلۆژی، فۆنۆلۆژی) بەدی ناکرێ. زۆربەی گەلی کوردیش قەت وەدوای ڕەگەز(عرق، نژاد، race) نەکەوتووە و کێشەی "ئارییایی" بوونی کورد و "سامی" بوونی عەرەب و "توورانی" بوونی تورک لە ساڵی ١٩١٠ بەولاوە لە لایەن ڕۆشنبیری کورد هاتووەتە گۆڕێ و ئەوەش میراتی ڕەگەزپەرستیی ئوروپاییەکان بوو.

لە باری سیاسییەوە، هەڵسەنگاندنی زمان و دەستتێوەردانی بە پێوانەی ڕەگەزیی، شێوەیێکی خۆماڵیی کوشتنی زمانی کوردییە. زمانی کوردی لە سەدەی بیستدا، بە تایبەتی لە دوای شەڕی جیهانی هەوەڵ، بە دوو شێوەی سەرەکی سەرکوت کراوە - یەکیان، سیاسەتی زمانکوژیی(Linguicide) دەوڵەتی تورکیە، ئێران، عێڕاق و سوریە و ئەویتر، سیاسەتی ڕۆشنبیری ڕەگەزخواز یان ڕەگەزپەرستی کوردە کە بە شێوێکی ڕووت و ژەهراوی وەگیانی زمانی کوردی کەوتووە و خەریکی قەتڵ و بڕی وشە و دەنگ و حەرفی زمانەکەمانە. لە تورکیە، دیوانی مەلای جزیری بە خەتی لاتین بڵاو دەکەنەوە و هەرچی حەرفی "ع، ق، خ و ح"ی وەدەستیان بکەوێ بە مەیلی خۆیان سەری هەڵدەقەنن یان حەرفی دی لە جێگەی دادەنێن. لە کوردستانی خواروو، وشەی خوازراو لە زمانی عەرەبی فڕێ دەدەن و زمانەکە وەبەر لێشاوی وشەی فارسی دەدەن، ئەویش بەو خەیاڵە کە فارس "هاوڕەگەزی" کوردن و زمانی فارسی هاوڕەچەڵەکی زمانی کوردییە. ئی وایە بە جارێکی شووی لێ هەڵدەکێشێ و نووسینەکەی خۆی لە خوێناوی

لەشی لەت و کوتکراوی زمانی کوردی دا نوقم دەکا: نووسەرێک لە ڕۆژنامەی "هەتاو" چاپی لەندەن ئاوای کردووە:

عێراق = ئیراک

ئەفریقا = ئەفریکا

عەرەب = ئارەب

شیعە = شیئە

مەسعوود = مەسئوود

عەبدورەحمان = ئەبدورەهمان

عیفەت قازی = ئیفەد قازی

قازی محەمەد = قازی مهەمەد

حوسێن = هوسێن

ساواک = ساڤاک(٤)

لێرەدا ڕەگەزییکردنی زمانی کوردی گەیشتۆتە ئەوپەڕی خۆی. نووسەر ئەوەندە قینی لە زمانی عەرەبییە کە "و" و "ت"ش وەک "ح، ع، ق" ڕەجم دەکا و دەیانکاتە "ڤ"(ساڤاک) و "د"(ئیفەد).

ڕەگەزپەرستی هیچ سنوورێک ناناسێ و لە سیاسەت و زمان و ئابووری و گشت گۆڕەپانی ژیانی کۆمەڵایەتیدا دەسەڵاتی دەوێ و بۆ گەیشتن بە دەسەڵاتداریێتی لە کوشتار و خوێنڕشتن ناپرینگێتەوە. گەلی کورد تووشی ڕەگەزپەرستیی تورک(کەمالیسم)، فارس(ئێرانیگەری و پان ئێرانیسم)، عەرەب(بەعس و غەیری بەعس) بووە، بەڵام کەسێکی بڕوای بە ئازادی و دیموکراسی بێ چۆن دەتوانێ ڕەگەزپەرستی و شۆڤێنیسمی تورک و فارس و عەرەب بە ڕەگەزپەرستیی کوردی - "ئاریایی" بوون و زەردەشتی بوون - وەڵام بداتەوە؟

وەنەبێ زەبیحی توانیبێتی تەواوی کێشەکانی زمانی کوردی چارە کردبێ یان ڕێگەی چارەی دیاری کردبێ. بەڵام ڕێبازی زمانی وی ڕێگە نادا بە شەڕی "خۆکوژیی" زمانی. ئەو ڕێبازە، بە فرێدانی شۆڤێنیسمی زمانی و ڕەگەزپەرستیی ئاریایی، زمانی کوردی پتەو دەکا و یارمەتی دەدا بۆ ئەوەی لە بەرەنگاربوونی شەڕی زمانکوژیی چوار دەوڵەتاندا سەر بکەوێ. وشەخوازتنەوە و وشەداتاشین دوو پرۆسەی وشەڕۆنانن و وشە وەرگرتن لە زمانی تر زیندووبوونی زمانی کوردی ڕادەگەیێنێ. هەرکەس، بە هەر بیانوویێک پرۆسەی وشەدانانی زمانی کوردی دابمرکێنێ ناتوانێ خزمەت بەو زمانە بکا.

کوردی لە باری نفووسەوە(ژمارەی ئاخێوەران) یەکێک لە زمانە گەورەکانی دنیایە. لە دنیادا نزیکەی ٦٦٠٠ زمان هەیە و زمانی کوردی ٤٠ مین زمانی دنیایە و لە باری چەندێتی ئاخێوەران لە زۆر زمانی پێشکەوتووی وەک دانمارکی، هولەندی، سویدی و فنلاندی لە پێشترە. بەڵام زمانەکەمان لە باری کولتوورییەوە لە ئەو زمانانە وەدوا کەوتووە و ڕەنگە لە داهاتوویێکی دووریشدا - ئەگەر باری ئێستە نەگۆڕدرێ - نەگاتە ڕادەی سەرهەڵدانی ئەو وردە زمانە دەوڵەمەندانە.

گیروگرفتی زمانی کوردی زۆرن بەڵام ئەوانە کێشەی زمانی کوردی نین:

١ - بنەچەکەی زمانی کوردی (وەک ئەوێستایی یان مادی بوونی کوردی)

٢ - " ڕەسەنایەتی" دەنگ و حەرف و وشە

٣ - لاتینی کردنی ئەلف و بێ

ئەوانە و زۆر کێشەی تری لەو چەشنە(بە تایبەتی ١ و ٢) دەستکردی بەرژەوەندیی سیاسی و ئیدۆئۆلۆژی چەند رۆشنبیرێکی پەتیگەری توند و تیژن کە لە سەر ئەو باسانە دەڕۆن، گەورەی دەکەنەوە و بە هەڵاوبگری "نەتەوەپەرستانە" و " کوردپەروەرانە" کێشە سەرەکییەکانی زمانی کوردی لە تۆز و خۆڵی شەڕی دۆنکیشۆتانەی کوردی و عەرەبی دا بزر دەکەن.

کێشەی سەرەکی زمانی کوردی ئەوەیە:

- نووسینی کتێبی دەرسیی زانستگایی و بڵاوکردنەوەی گۆڤاری شیمی، ئەستێرەناسی، مەنتیق، فەلسەفە، ئابووری، بیۆلۆژی و زانستی جۆراوجۆر بە هەردوو لەهجەی ستانداردی کورمانجی و سۆرانی؛
- دانان و بڵاوکردنەوەی فەرهەنگێکی تێروتەسەلی زمانی کوردی؛
- دانانی دائیرەتولمەعاریفێکی بە پێزی کوردی بە هەردوو لەهجەی ستاندارد؛
- تۆمارکردن و بڵاوکردنەوەی ئەدەبی زارەکی کوردی و دەستنووسە چاپ نەکراوەکان؛
- دانانی فەرهەنگی جۆراوجۆر - ئەدەبی، زانستی، منداڵان، وشەی هاومانا و دژمانا و...؛ وەرگێڕانی بەرهەمە گرینگەکانی کولتووری رۆژاوا و رۆژهەڵات.

کێشەکانی تر گشتیان لە بەرامبەر ئەو کێشەیەدا هەڵدەبزرکێن.

وەدەرنانی "ح"، "ع" و " ق" لە نووسین دا کارێکی هاسانە بەڵام بەرهەمهێنانی زانستی نوێ بە زمانی کوردی ئەرکێکی یەکجار گرانە. سەرکەوتن لەو خەباتەدا پێویستی بە بزووتنەوەیێکی رۆشنبیری و سیاسی بەهێز هەیە، بەڵام مەرجێکی گرینگی ئەوەیە کە پەتیگەرە توند

و تیژەکان بەربینگی زمانی کوردی بەربدەن و پشووی زمانی کوردی - زمانی مەلای جزیری و مەلا مەحموودی بایەزیدی و نالی و قانیع و عەلی بەردەشانی - نەبڕن.

----

(١): هەوەڵ لێکۆڵینەوەی زمانناسیانەی بزووتنەوەی پەتیکردن، تێزی دوکتۆرای جەماڵ جەلال عەبدوڵڵا بوو کە لە ساڵی ١٩٨٠ پێشکەشی زانستگای یۆرک(ئینگلستان) کرا. لێکۆڵینەوەیێکی تر، تێزی دوکتۆرای جەعفەر حەسەنپوورە لە زانستگای ئووپسالا:

Jamal Jalal Abdulla, Some Aspects of Purism Among Kurdish Speakers, Ph.D. dissertation, University of York, ١٩٨٠

Jafar Hasanpoor, A Study of European and Persian Loanwords in Kurdish(Sorani), Ph.D. dissertation, Uppsala University, ١٩٩٩

(٢): بڕوانە لاپەڕەی ٤١٦

(٣): بڕوانە لاپەڕەی ٤٧٧ و هەروەها قامووسی زمانی کوردی، ل. ٦١ - ٦٢

(٤): بڕوانە "هەتاو"، ژ ١٨ - ١٩، ل. ٨ و ١٩؛ ژ ٢٣، ل. ١٤ (ساڵی ١٩٨٨)

سەرچاوە: ژیان و بەسەرهاتی عەبدولڕەحمان زەبیحی(مامۆستا عولەما)، عەلی کەریمی، چاپی یەکەم ١٩٩٩ ، بنکەی چاپەمەنی زاگرۆس، گوتنبێرگ، سوئێد - وتاری: "بەربینگی زمانی کوردی بەربدەن!"، نووسینی: د. ئەمیری حەسەنپوور، لاپەڕە ٤٤٦ - ئەو نووسراوەیەی سەرەوە بەشێکە لەو وتارە، لە لاپەڕە ٤٥٣ ڕا تا لاپەڕە ٤٥٨